Татар язма әдәби теле тарихы (XIII гасыр – XX йөз башы). I т.: Фонетика. Графика: язма традицияләр, норма һәм вариантлылык

Мәгълүм булганча, әдәби тел үзенең табигате һәм вазифасы белән катлаулы күренеш тәшкил итә. Аның нигезе язма истәлекләрдә чагылыш тапкан традицияләр, нормалар һәм билгеле бер төбәккә хас булган җанлы сөйләм теле үзенчәлекләре белән тыгыз бәйләнештә формалаша. Шул ук вакытта әдәби телнең табигатендә иҗтимагый тормышта бара торган вакыйгалар, ягъни экстралингвистик факторлар да чагылыш таба. Шуңа бәйле рәвештә ул төрле яклап өйрәнелергә мөмкин. Мәсәлән, бүгенгә кадәр татар әдәби теле тарихы өлкәсендә алып барылган фәнни тикшеренүләрдә төп игътибар билгеле бер чорларга караган язма чыганакларның тел-стиль үзенчәлекләрен, аларда гомумтөрки традицияләрнең һәм җанлы-сөйләмә формаларның ни рәвешле чагылыш табуын ачыклауга юнәлтелде. Ләкин ничек кенә булмасын, әдәби тел, аның табигате һәм тарихы, иң беренче чиратта, гомуми лингвистикада кабул ителгән тәртиптә, ягъни телнең фонетика, морфология һәм лексика тармакларына нигезләнеп тикшерелергә тиеш.

Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында бер төркем галимнәр тарафыннан эшләнә торган «Татар әдәби теле тарихы» монографиясенең 2015 елда дөнья күргән беренче томы нәкъ менә әлеге юнәлештә язылган. Ул иске татар язма әдәби теленең фонетик һәм график үзенчәлекләрен тарихи планда өйрәнүгә багышлана. Аның авторлары (филология фәннәре докторы И.Б. Бәширова, филология фәннәре докторы, профессор Ф.Ш. Нуриева, филология фәннәре кандидаты, доцент Э.Х. Кадыйрова) бу өлкәдәге традицияләрне, норма һәм норма вариантлылыгын билгеләүне, аларның төрле чорлардагы үсеш-үзгәрешен ачып бирүне максат итеп куйганнар.

Хезмәтнең бай эчтәлекле кереш өлешендә әдәби тел тарихын өйрәнүнең фәнни-теоретик нигезләре яктыртыла. Биредә шунысы игътибарга лаек, ул гомумтел белеменең бер тармагы буларак карала. Алга таба тел һәм тарих берлеге исәпкә алынып, һәм татар тел белемендә кабул ителгән чорлар бүленешенә (Болгар дәүләте чоры Идел буе төрки язма әдәби теле, Алтын Урда чоры Урта Идел буе төрки-татар язма әдәби теле, Казан ханлыгы чоры иске татар язма әдәби теле, XVII–XVIII гасырлар иске татар язма әдәби теле, XIX гасыр – XX гасыр башы иске татар язма әдәби теле) нигезләнеп, иске татар язма әдәби теленең үсеш тарихы яктыртыла һәм әлеге нигездә язма истәлекләрдә чагылыш тапкан фонетик һәм график үзенчәлекләр өйрәнелә, гасырлар дәвамында сакланып килгән борынгы традицияләр, әдәби тел нормалары, аларның вариантлары билгеләнә. Әйтергә кирәк, хезмәтнең авторлары

әлеге катлаулы мәсьәләне югары фәнни дәрәҗәдә хәл итүгә ирешкәннәр.

Биредә берничә моментка игътибар итми мөмкин түгел. Беренчедән, әдәби тел үсешенең халык тарихы белән үзара бәйләнешен истә тоту бүлекләр бүленешенең нигезлелеген күрсәтә. Икенчедән, һәр бүлектә язма традицияләрнең үсүе һәм ныгуы, шул ук вакытта әлеге өлкәдә яңа күренешләрнең дә барлыкка килүе күпсанлы иллюстратив материаллар белән дәлилләнә. Нәтиҗәдә татар әдәби теленең тирән тарихы булганлыгы ачыла һәм раслана. Өченчедән, хезмәт гаять бай фәнни әдәбиятка нигезләнеп язылган. Бу – тикшеренүнең объективлыгын, нәтиҗәләрнең чынбарлыкка туры килүен күрсәтә. Шуның белән бергә, китап татар тел һәм әдәбият белеменең яңа казанышларын фәнни әйләнешкә кертү, аларны киң җәмәгатьчелеккә таныту ягыннан зур әһәмияткә ия. Дүртенчедән, авторларның тикшеренүләренә җентеклелек, билгеле бер системалылык хас һәм ул әлегә кадәр сорау булып кала килгән күренешләрне ачыкларга, аларны яңа күзлектән карап тасвирларга, аңлатырга ярдәм итә.

Китапта беренче мәртәбә татар язма әдәби телен өйрәнүнең торышы турында бай һәм киңкырлы мәгълүмат бирелә, яңа исемнәр, яңа хезмәтләр китерелә. Аерым алганда, куелган мәсьәләләрне хәл итү барышында һәр чорның әдипләре, дин әһелләре, публицистлар, дәүләт эшлеклеләре, аларның эшчәнлеге турында тулы һәм гаять җентекле мәгълүмат бирелә. Бу эш аерым бер дәвер, аңа характеристика, иҗтимагый вакыйгалар һәм процессларга бәя бирү белән бәйләп алып барыла. Нәтиҗәдә тел белән тарихның үзара ныклы бәйләнеше хезмәтнең башыннан ахырына кадәр исбатлана бара. Биредә иң мөһиме – язма әдәбиятка хас булган традицияелекнең ролен һәрдаим яктыртып бару. Шуның аша хезмәттә татар язма әдәби теленең нигезтамырлары ачыклана, үсешүзгәреш этаплары билгеләнә.

Иске татар язма чыганакларының тел үзенчәлекләрен өйрәнү белән бәйле катлаулы мәсьәләләрнең берсе – ул сузык һәм тартык авазларның, аларның калын һәм нечкә вариантларының гарәп графикасына нигезләнгән язуда бирелешен ачыклау, бу өлкәдәге традицияләрне, норма һәм норма вариантларын билгеләү. Аның куелышы һәм чишелеше хезмәткә тулаем хас булган энциклопедик төсмерне тагын да арттыра. Әлеге мәсьәлә китапның төп өлешендә, язма әдәби телнең һәр чорына мөнәсәбәтле рәвештә, күпсанлы язма чыганаклардан тупланган мисалларны җентекле анализлау барышында хәл ителә. Шул нигездә авазларның язуда кулланылыш үзенчәлекләре, бу өлкәдәге традицион закончалыкларның чордан чорга ничек үзгәрә баруы эзлекле рәвештә тикшерелә, әдәби норманың ныгуы күзәтелә һәм шул нигездә иске татар теленең табигатен билгеләгән ике төп үзенчәлек аерып чыгарыла:

1) гарәп-фарсы алынмаларының чыганак телдәгечә бирелеше;

2) төрки-татар сүзләренең төрки телләрнең үз кануннарына нигезләнеп язылышы.

Хезмәттә фактик материалны анализлау төрле ысулалымнар белән башкарыла. Авторлар тарафыннан статистик исәпләүләр дә кулланыла. Алар, үз чиратында, фәнни тикшеренүнең әһәмиятен бермә-бер арттыра, куелган гипотезаларның, ясалган нәтиҗәләрнең объектив икәнен раслый.

Шуның белән бергә, авторларның игътибарын түбәндәге моментларга җәлеп итәсе килә:

1. Китапта фикер сөрешен аңларга кыенлык тудыра торган артык озын җөмләләр очрый. Шул ук вакытта аерым урыннарда иллюстратив материалның күплеге күзгә ташлана.

2. Хезмәтнең анализ өлешендә хәзерге әдәби телгә хас булмаган иске татар теле үзенчәлекләре дә урын ала. Бу бигрәк тә тартымлы төшем килешенең бирелешендә күзәтелә.

3. Алда әйтеп үткәнчә, эш барышында күпсанлы әдипләр, галимнәрнең эшчәнлегенә бәя бирелә, бу шәхесләрнең әсәрләре, хезмәтләре һәм фикерләре анализлана. Китап татар халкы тарихын, мәдәниятен өйрәнүчеләр өчен мөһим белешмәлек ролен үтәячәк. Шуңа күрә аны тиешле күрсәткечләр белән тәэмин итү сорала.

Әлбәттә, югарыда әйтелгәннәр башкарылган эшнең әһәмиятен берничек тә киметмиләр. Йомгаклап әйткәндә, авторлар тарафыннан зур күләмле һәм бай эчтәлекле фәнни хезмәт язылган. Ул татар һәм төрки тел белемендә, һичшиксез, лаеклы урын алачак.

Рамазанова Дария Бәйрәм кызы,
филология фәннәре докторы